

تاریخ بویو تورک آلفبالاری

تورکلر آن قدیم دؤورلردن موختلیف یئرلرده یاشاییلار. بیزه بللی اولان فاکتارلار گؤستریر کی، سون اۆچ مین ایلده ، تورکلر آسیانین آن اوزاق شیمال شرق ساحیلریندن – ساکیت اوکیانین ساحیلریندن توتموش اوروپانین مرکزینده قدر و جنوبدان آفریقانین شیمال ساحه لرینده قدر بؤیوک بیر اراضیده مسکن سالیب یاشامیشلار. اولارین بئله بیر گئنیش اراضیده یاشاماقلارینا باخمباراق حیات و معیشتلرینده و هابئله عادت و عنعنه لرینده بیر چوخ اورتاق جهتلی وار. بو اورتاقلیق دیلده او قدر گوجلودور کی، دیلچیلیکده اولارلی جغرافی علامتله گؤره بیر-بیریندن فرقلندیریرلر. طبیعیدیر کی، بئله بیر گئنیش اراضیده یاشایان تورکلر دین باخمیندان واحد بیر دینه ایناماقلاری چوخ اینانیدیرجی و مومکون اولایلمز. ائله بونا گؤره دیر کی، تورکلر یالنیز دینلرینده گؤره بیر-بیرلریندن فرقلندیریرلر. تورکلر بوتون دینلره قولوق ائدیر و اولارین آلالریندا یهودی ، بودیست، کونفئسیوسچو، مسیحی، مسلمان و باشقا دینلره اینانلار تاریخ بویو اولوب و بو گون ده بو وضعیت مووجودور.

تورکلر تاریخ بویو موختلیف دینلره قولوق ائتدیکلری اوچون موختلیف یازی سیستملریندن ایستیفاده ائدییرلر. بونلارین بعضیلری اسکیشسه ده بیر چوخ مثلن عرب، لاتین، ایسلاو خطلری بو گون ده ایشلکدیر. تاریخی سندلر گؤستریر کی، تورکلر آشاغیدکی یازی و خطلردن ایستیفاده ائدییرلر:

1- اورخون – یینی سنی یازیسی: میلادین 4-5 نجی عصرلریندن 9-10 نجو عصرلره قدر ایشلک اولان بو یازیدا بیر چوخ آبیده لر ده تاپیلیدیر. اسکی یئنیسی تورکلری و قیرقیزلارین و کؤک تورکلرین مالی اولان بو آلفبا اوروپانین رون runiform یازیلارینا اوخشادیگی اوچون رون آدلانییدیر. 38 ایشاردن عیبارت اولان بو خط فونتتیک سیستملیدیر.

2- اویغور آلفباسی: بو یازی سیستمی 8-14 نجو عصرلرده ایشله نییدیر. اونون آن گوزل نومونه لرینی تورقان آبیده لری، بوداچی و مانچی یازیلاریندا گورمک اولار. "قوتادقوبیلیک" -ین اویغور و عرب آلفباسیندا اولان نسخه لری بیزه چاتییدیر.

3- سوغدی آلفباسی: 8-11 نجی عصرلره عاید اولان آبیده لرده بو آلفبایا راستلاشیریق. متینلرین چوخو بودا دینی یازیلاریدیر. 22 ایشاردن عیبارتدیر ساغان سولا یازیلیر. بو آلفبا آرامی آلفبادان آلینییدیر.

4- چین یازیسی: بو آلفبایا یازیلارین سایلی آ اولسا دا 8-نجی عصرلره عاید اولان متینلر آله واردیر. اونون اساسی ایدوقرافیک سیستم اولدوغو اوچون تورکلر اونو یاخشی قارشیلایمیلارو آز مدتده ایشلک اولوبدور.

5- تیببت یازیسی: 7-10 نجو عصرلرده آراسیرا تورکلر طرفیندن یالنیز بودا متینلرینده ایشله نییدیر. هیند آلفباسی اساسیندا یارانان بو یازی سیستمین 35 حرفی و 97 هجالی شکلی اولوبدور. اساسن هجا سیستمینده اولدوغو اوچون تورک دیللرینه اویغون دئییل.

6- براهمنی یازیسی: 8-11 نجی عصرلرده بودا دینی و علمی یازیلاریندا ایشله نییدیر. هیند آلفباسینین شیمال قولوندان یارانان بو آلفبایا 13 سسلی و 43 سسیز ایشاره واردیر. توخار آلفباسینا اوخشاییر و اساس سیستمی هنجادیر یعنی هرایشاره بیر هنجانی گؤستریر.

7- پاسنپا یازیسی: قوبلای قان طرفیندن موغولستان و چینده دعوت اولونان لاما (روحانی لقبی) پاسنپا طرفیندن یارانان بو یازی 1272-1310 نجو ایلرده موغول و بیر نچه تورک متینلرینده ایشله نییدیر. تیببت یازیسی اساسیندا یارانان بو آلفبایا 44 هجا سیستملی ایشاره وار.

8- **مانی یازیسى:** بو آلفبایا 8-11 نجى عصیرلرده تورک مانى یازیلاریندا راستلاشیریق. متینلرین چوخو (اویغور) تورک دیلینده دیر. سوریانی آلفباسى اساسیندا یارانان بو آلفبادا 36 ایشاره مؤوجودور و ساغدان سولا یازیلیر. سوریانی آلفباسیندا یالنینز 22 ایشاره وار. بو آلفبا اساسن اویغور آلفباسى ساییلیرنجه کی، اورحون یازیلاری اُسکی تورکلرین یازیسى حیساب اولونور.

9- **نستوری – سوریانی آلفباسى:** 8-11 نجى عصیرلرده آز-چوخ ایشله نیبیدیر. دینی میسیونرلر طرفیندن اورتا آسیایا آپاریلان بو آلفبادا مسیحی- اویغور متینلر و قیبرداشلاری اوزرینده (سمیرجه ده) گُرونور. سسیز سیستملى اولان بو آلفبا ساغدان سولا یازیلیر و یالنینز 22 ایشاردن عیبارتدیر و تورک دیلینه اویغون دئییل.

10- **عبرانی (عبری) یازیسى:** ایسلامدان اُنجه خزر تورکلرینین اساس آلفباسى اولوبدور. سونرالار یهودیشمیش آزاک – کیریم تورکلری طرفیندن ایشله نیبیدیر. بو گون ده شرقی اوروپادا سپه لنمیش کاراییم تورکلری طرفیندن دینی دستورلاری اوچون ایشله نیلیر. شرقی اوروپادان ایسرائیله کُچن یهودیلرین آراسیندا دا گُرونمکده دیر. 22 ایشاردن عیبارت اولان عبرانی ایشاره لری تورک دیلینه اویغون اولماق اوچون علاوه ایشاره لردن (دیاکریتیک ایشاره لردن) یارارلانیبیدیر. ساغدان سولا یازیلیر.

11- **پنچننک یازیسى:** 9-10 نجو عصیرلرده ایشله نیبیدیر. مجاریستاندا تاپیلان اُشیالارین اوزرینده (آتیلا دفینه سى آدلانان) گُرونور. اورحون- یئنیسئی آلفباسى اساسیندا یارانیبیدیر. ساغدان سولا یازیلیر.

12- **کومان یازیسى:** 13-14 نجو عصیرلردن مسیحی لشمیش قیپچاق کومانلاری طرفیندن ایشله نیبیدیر. بو آلفبادا اولان اُن مشهور آبیده "Codex Cumanicus" (کومانلارین دینی دستورلاری) آدلانیر و بو گون ایتالیانین سان مارکو کیتابخاناسیندا ساخلانیلیر. لاتین آلفبانین اساسیندا یارانیبیدور تورک سسلری اوچون خصوصی ایشاره لری وار. تورکلرین ایلک لاتین قرافیکى ساییلمالییدیر.

13- **یونان آلفباسى:** کارامان تورکلری طرفیندن 14-20 نجى عصیرلرده تورکییه ده ایشله نیبیدیر. 24 ایشاردن عیبارت اولان بویازی سیستمى ساغدان سولا یازیلیر. تورک سسلرینه خصوصی ایشاره لر ایجاد اولونوبدور.

14- **اثرمنى آلفباسى:** اساسن اوکرایینده یاشایان قیپچاق تورکلری طرفیندن ایشله نیبیدیر. 14-20 نجى عصیرلرده تورکییه ده و باشقا یئرلرده یاشایان اثرمنى تورکلری اوندان ایستیفاده ائتمیشلر. 38 ایشاردن عیبارت اولان بو یازی ساغدان سولا یازیلیر. بو سیستمده ساغیرن سسی اوچون خصوصی ایشاره ایجاد اولونوبدور.

15- **ایبر آلفباسى:** اثرمنى آلفباسینا اوخشایان بو آلفبادا گورجوستان اراضیسینده یاشایان تورکلر (مئسخئت تورکلری) طرفیندن ایشله نیبیدیر.

16- **ایسلوا آلفباسى:** کئچمیش شوروی اراضیسینده یاشایان تورکلرین اساس یازی سیستمیدیر. بو گون ده بیر چوخ تورکلر، او جمله دن تاتارلار، باشقورتلار، چوواشلارو سایر طرفیندن ایشله نیلیر. 1990-نجى ایلدن بو یانا بعضی تورک توپولووقلار باشقا آلفبالاری قبول ائدیبلر.

17- **ایسلوا-لاتین آلفباسى:** بو آلفبا سیستمى 20-نجى عصرین اووللرینده بعضی تورک توپولوملاری اوچون تطبیق اولونموشدور. آذربایجان دیلی اوچون ده تطبیق اولونموشدور. سونرالار بیر چوخلاری بو آلفبانى بوراخیرلار و ایسلوا گُچورلر.

18- **لاتین أليڤاسى:** اورتا عصيرلردن بو گونه قدر ايشله نيبيدیر. بو گون عرب أليڤاسى ايله ياناشى توركلرين اساس يازى سيستىمى ساييلير. لاتين أليڤاسيندا اولمايان و تورك ديللرينه مخصوص اولان سسلر اوچون علاوه ايشاره لرین كومكى ايله خصوصى ايشاره لر ياراديليبدير.

19- **عرب أليڤاسى:** مين ايلدن آرتيق بير دؤورده تورك ديللرى اوچون اساس يازى سيستىمى اولوب و مينلرله تاريخى آبيدىسى وار. آذربايجانليلارين آن ديرلى آبيدىسى اولان " كىتاب دده قورقود" 446 هجرى ايلينده بو أليڤا ايله ايلك دفعه يازيبا گؤچورولوبدور. ايسلام دؤورون ايلك ايللريندن بو گونه قدر ايشله نيلير. عرب أليڤاسى سسيز سيستىمه مالكدير و عرب دىلى اوچون سامى يازيسيندان يارانيبدير.

عرب أليڤاسى 20-نجى عصرين اووللرينه قدر اولدوغو كىمى ايشله نيبيدیر. همين دؤورده بو أليڤانى تورك ديللرى اوچون تطبيق ائتمك مئىلى كوجله نير. تورك ديللرينده 9 سسلى فونئمين اولماسى و عرب أليڤاسينين يالئيز اوچ حرکه سى (ضمه، فتحه و كسره) يازماغى چتىنلشديرير. 19-نجو عصرين سونلاريندا ديلچىليين اينكيشافى و كوجلنمه سى نتيجه سينده يازى ايصلاحاتى نظريه سى اورتايا آتيلير. شرقيين بؤيوك متفكرى ميرزا فتحعلى آخوندزاده عرب أليڤاسينين تورك ديللرى اوچون چاتممازليقلارنى باشا دوشور و اونون ايصلاح ائتمك فيكرينه دوشور. او، سونرالار عرب أليڤاسينى كؤكدن ديشمه يه جهد ائدير. بؤتون اورتا آسيادا ياشايان و مسلمان اولان توركلرى طرفيندن بئله يازى ايصلاحاتى اونه چكىلير. دوداق سسلرى اوچون خصوصى ايشاره لره ائحتياج حيس اولونور. بئله ليكله تارتالار، اوزبكلكر، قازاخلارو باشقا توركلر علاوه ايشاره لرین آرتىمى ايله يازيب اوخوماغى راحتلاشديرماق اوچون بؤيوك آديملار آتيرلار. ايراندا دا ايسلام اينقلابيندان سونرا باشقا توركلرين گئتديى يولو قارماقاريشيق صورتده يئرینه يئتيريرك. آشاغيداكى جدولده 1850-1930 نجي ايلرده تطبيق اولونان ايشاره لرى تقديم ائديرک:

دیلر و سسلر	o	ö	u	ü	ı	i	e	ə	a	v
آذربايجانجا	او-و	او-و	او-و	او	ى	ى	ا	آ	آ	و
باشقورتجا	ئو-و	ئو-و	ئو-و	ئو	ى	ى	ئ		ئا-ا	ؤ
قازاخجا	و	ؤ	ؤ	ؤ	ئ	ى	ه		ا	و
قاراقالپاقجا	و	ؤ	و	ؤ	ي	ى	ه-ه	ه	ا	و
قاراچاي-بالگار	و	ؤ	و	ؤ	ى	ى	ئه		ا	وه
قىرقيزجا	و	ؤ	و	ؤ	ى	ى	ه		آ	و
كریم- تاتارجا	او- و	او	او-ؤ	او-ؤ	ای	ای	ه		آ-ا	و
قوموقجا	او	او	او-و	او-و	ای	ای	ه-ه		ا	ؤ
تاتارجا	او-و	او-ؤ	او	او	ای	ای	ه	ه	ا	ؤ
تورکمنجه	او	او	او	او	ای	ى	ه	ا	آ	و
اوزبکجه	ئو-و	ئو	ا	ؤ	ئ-ا	ى	ه		ئا	ؤ
اویغورجا	ئو	ئو	ئو	ئو	ى	ى	ه		ئا-ا	و

يوخاريداكى جدول گؤستيرير كى، أليڤانى ايصلاح ائتمك تشبوئو ايللر بويو دوام ائتميش و چوخ گرگين و پرابلملى اولموشدور.

بو گون ایملای قایدارینی تنظیم ائتمک و استاندارد بیر ایشاره سیستمینه چاتماق دیلیمیزین آن واجیب مسأله لریندن بیرى ساییلیر. بو ایشی ساھمانلاماق اوچون ایکی آددیم آتماق لازیمدیر:

1- دوغما سؤزلریمیزی یازماق اوچون دوغرو و ثابتلشمیش قایدالاری یاراتماق؛

2- فارسجا و عربجه آلیما سوزلرینین یازیلما قایدالارینی دیلیمیزین قانونلاری اساسیندا استاندارد و عوموم کوتله سوییه سینده تنظیم ائتمک.

بیرینجی آددیم اوچون دوغما سؤزلریمیزی یازیدا گؤسترمک اوچون واحید ایشاره لرین سئچیلمه سی و تثبیتی واجیبدير. یوخاریداکی جدول گؤستیر کی، بو ایشاره لردن یارارلانماق قدیم بیر تاریخه مالیکدیر و هئچ کس بو متودو و یولو اؤز آدینا یازدیرا بیلمز. بئله ایشاره لردن ایستیفاده ائتمک اوچون دیلیمیزین آهنگ قانونونو نظرده آماق چوخ واجیبدير. بیزیم دیلده سسلیلر آشاغیداکی نظم اساسیندا سؤزلریمیزده گلیرلر:

اگر بیرینجی هجدا a اولسا اوندان سونرا a یا دا i گلیرمیثال: یاخا- یاخین

اگر بیرینجی هجدا i اولسا اوندان سونرا a یا دا i گلیرمیثال: قیسسا- قیزیل

اگر بیرینجی هجدا o اولسا اوندان سونرا a یا دا u گلیرمیثال: اویا- اونو

اگر بیرینجی هجدا u اولسا اوندان سونرا a یا دا u گلیرمیثال: اۇراق- اۇزۇن

اگر بیرینجی هجدا e اولسا اوندان سونرا e یا دا i گلیرمیثال: یتمک- یئدی

اگر بیرینجی هجدا e اولسا اوندان سونرا e یا دا i گلیرمیثال: آلر- آلی

اگر بیرینجی هجدا i اولسا اوندان سونرا e یا دا i گلیرمیثال: ایستی - دیشله

اگر بیرینجی هجدا ö اولسا اوندان سونرا e یا دا ü گلیرمیثال: اؤپوش- گؤزل

اگر بیرینجی هجدا ü اولسا اوندان سونرا e یا دا ü گلیرمیثال: اؤچوق- اؤرک

آذربایجان استاندارد دیلینین تلفوظو و یازبسی یوخاریداکی جدول اساسیندا اولمالی و یازیلمالیدیر. آیر بو نظم یازی و دانیشیغیمیزدا اولماسا ، دئمه لی ، بیز استاندارد نورملاری رعایت ائتمیریک. ایندی آیر یازیمیزدا بیرینجی سسلینین ایشاره سی دوزگون اولسا بیز اونو سونونا قدر دوغرو تلفوظ ائتمه یه مجبوروق و بو باشقا جور اولای بیلمز.

بو گون بیزیم یازی سیستمیزه ائله خطالار داخل اولونوب کی، بو خطالاری ایصلاح ائتمک اوچون نئچه قات عذاب – اذیت چکمکن باشقا یول قالمایب. بئله خطالاردان بیرى سسلی ایشاره نین اوستونه سوکون (°) ایشاره سینین قویولماسیدیر. یوخاریداکی جدول ده گؤستیر کی، باشقا تورکلر ده هئچ زامان بو ایشاره دن بو معنادا یارارلانماییلار. عرب قرافیکاسیندا پالنیز سسیزی سسلیدن فرقلندیرمک اوچون سوکون ایشاره سیندن ایستیفاده اندیریک. بیزیم ضیالیلاریمیز دیاکرتیک ایشاره لردن دوزگون یارارلانماق اوچون گرگ واحید بیر فیکیره چاتسینلار.

عرب و فارس آیینما سۆزلری ده بیزیم دیلده نئجه دئییلیرائله ده یازیلمالیدیر. یالنیز او سۆزلر کی، تلفوظو بیزیم دیلده ده عینیدیر مبدأ دیلده اولدوغو کیمی یازیلمالیدیر. میثال اوچون سرانجام، حواس، میدان، افسوس، افسانه ، تهران، خیابان.

بئله تجروبه باشقا دیللرده ده گۆرونور. میثال اوچون فرانسه و انگلیس دیلرینده اورتاق سۆز چوخدور، آنجاق، هرکیم اۆز دیلی اساسیندا او سۆزلری یازیب اوخویورلار. میثال اوچون-explorer, logic-logique letter- lettre,long-longue, explorateur,offer-offre

أیر بیز آیینما سۆزلری مبدأ دیلده اولدوغو کیمی یازساق فارس دیلینین تلفوظو آلتیندان چیجا بیلیمریک و اۆز دیلیمیزده ساوادسیز اولدوغوموز اوچون سۆزلری ایستر-ایستمزفارس دیلینین قانونلاری اساسیندا تلفوظ ائده جییک. بو مسأله نی ضیالیلاریمیزین دانیشیق و تلفوظونده گۆرمک بیر او قدر ده چتین دئییل. بیز بو گون کلاسیک شعرلریمیزی اۆز دوغما دیلیمیزین تلفوظو اساسیندا اوخوماقدان عاجیزیک.

آرتیق معلومات آلماق اوچون آشاغیداکی کیتابلار فایدالیدیر:

- 1- یوهانس فریدریش، تاریخ خطهای جهان، ترجمه فیروز رفاهی، نشر دنیا، تهران 1368
- 2- آلبرتین گاور، تاریخ خط ، ترجمه کورش صفوی و عباس مخبر، نشر مرکز، 1367
- 3- آکوپ دیل آچار، تورکچه یه اویقولانان یازی و آلیفبالار، آنکارا، 1982
- 4- شوروی تورکلرینه ایجاد اولونان آلیفبالارین مسأله سی، مسکو، 1972 (روس دیلینده)
- 5- حسن ائرن ، تورکلوک بیلیمی سۆزلویو- خارجی تورکولوکلار، آنکارا، 1998
- 6- میرزا فتحعلی آخوندزاده ، بوتون اثرلری ، اوچونجو جیلد، باکی، 1988
- 7- صامت علیزاده، آذربایجان دیلینده اورتا عصیریازیلاری، باکی، 1985
- 8- هادی میرزه زاده ، آذربایجان دیلینین تاریخی قراماتیکاسی، باکی، 1990
- 9- اورخون یئنیسئی آبیده لری، ابوافضل رجیوف و یونیس محمدوف، باکی، 1993
- 10- یوسیف بالاساقونلو، قوتادقوبیلیک، حاضیرلایان کامیل ولی یف ، باکی، 1994

قایناق: <http://sozluk.blogfa.com>

<http://www.kitablar.com>

<http://www.kitablar.org/>